

УДК 7.071.2(477)Зан

Олена Кавунник
(Ніжин)

МИСТЕЦЬКІ РЕФЛЕКСІЇ КУЛЬТУРОТВОРЕННЯ МАРІЇ ЗАНЬКОВЕЦЬКОЇ

Всією душею люблю я народ свій і його драму.
М. Заньковецька

Стаття присвячена розкриттю мистецьких рефлексій культуротворення легенди української сцени Марії Костянтинівни Заньковецької в контексті її акторської, музично-театральної, благодійницької та суспільно-громадської діяльності для розвитку української театральної культури.

Ключові слова: Марія Заньковецька, український театр, культуротворення, рефлексії.

Статья посвящена раскрытию рефлексий культуротворчества легенды украинской сцены Марии Константиновны Заньковецкой в контексте ее актерской, музыкально-театральной, благотворительной и общественно-гражданской деятельности для развития украинской театральной культуры.

Ключевые слова: Мария Заньковецкая, украинский театр, культуротворчество, рефлексии.

The article is devoted to the consideration of artistic culture creation introspections of the Ukrainian stage legend Mariya Kostiantynivna Zankovetska in the context of her dramatic, musical, theatre, charitable, social activities for the development of Ukrainian theatre culture.

Keywords: Mariya Zankovetska, Ukrainian theatre, culture creation, introspections.

У сучасній українській культурі та мистецтві чільне місце посідає ім'я Марії Костянтинівни Заньковецької. Її різножанрова музично-театральна і громадська діяльність упродовж п'ятдесяти років (!) акторської гри на сцені була спрямована головним чином на створення національного українського театру, що в умовах культурної політики Російської імперії було вельми складно. Чим далі від нас яскравий багатогранний образ актриси, яка своїм талантом, як відомо, зачаровувала знаних сучасників – М. Лисенка, М. Грушевського, С. Петлюру, І. Франка, М. Старицького, М. Коцюбинського, братів Тобілевичів, тим більше вона приваблює жертівністю власного життя в ім'я розвитку українського театру.

Вислів М. Заньковецької «Я кохалась на мистецтві» є показовим у розумінні її самовідданого служіння мистецтву акторського перевтілення, завдяки якому глядачі вірили їй безмежно, а критики і прихильники писали про феномен, геніальність, безсмертність її таланту, яким вона підняла на високий щабель духовну і моральну красу української жінки в численних виставах українських письменників кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Форми культуротворчості М. Заньковецької реалізовувались у контексті діалектичної взаємодії загальнонаціонального, одиничного та особистого. Вони становили сутність світогляду життєвих позицій актриси, вагомість яких для України безперечна. Культуротворення цієї видатної жінки – її психологічна потреба формувати й розвивати національні сценічно-театральні, музичні традиції для наступних поколінь українців шляхом власних мистецьких рефлексій: в акторській грі, режисерській та постановочній праці, доброчинності, патріотичних прагненнях «свідомої українки» (Т. Гунчак), спрямованих в ім'я «гармонійного життя нашої нації» (вислів С. Петлюри).

Творча енергетика М. Заньковецької окреслена влучними визначеннями вітчизняних митців, істориків, політиків, як-от: духовна дочка Тараса Шевченка, світлий

геній справжнього народного мистецтва (І. Козловський), легенда (А. Лемещенко), цариця української сцени (М. Грушевський). Російські критики В. Стасов, О. Суворін, композитор П. Чайковський, письменники А. Чехов і Л. Толстой після перегляду вистав у театрах Санкт-Петербурга й Москви відзначали геніальність її акторської гри, феноменальний талант.

Наведені характеристики мистецьких рефлексій таланту акторки стимулюють дослідження його джерел для ствердження живучості української мови, пісні, мистецтва театру в умовах заборон із боку російської цензури на зламі ХІХ–ХХ ст. На часі стоїть питання сутності творчого методу М. Заньковецької, складовими якого є національно-патріотичний світогляд, психотехніка актриси, помножені на працездатність, постійне самовдосконалення і неповторний талант, а також сценічна гра, якою вона сприяла, за словами самої актриси, культурно-естетичному розвитку рідного народу. Дослідження творчого методу акторки, сформованого в 1910–1930-х роках, коли в театральному житті країн Європи уже функціонували методи акторської гри К. Станіславського, М. Чехова, дасть «ключ» (визначення В. Кузик) до розуміння особливостей злету «на Олімп» творчого генію М. Заньковецької, її культурної місії на театральних обрядах України та країн Західної Європи.

За наявними новітніми працями науковців, головне творче кредо актриси – нескореність жінки ударам долі, її боротьба за щастя, волю як вияв потенцій до життя. У такому розумінні значно актуалізується прагнення висвітлити постать М. Заньковецької у контексті культуротворення національного музично-театрального мистецтва України в історичному зрізі й на сучасному етапі. У науково-теоретичній площині суттєвими є дослідження епістолярної спадщини актриси, її листувань, інтерв'ю, важливість яких щодо патріотичних устремлінь на користь розвитку української культури безперечна. У практичній площині зростає необхідність популяризації імені М. Заньковецької у контексті праць 1990–2000 років, що належать науковцям-театрознавцям, історикам, краєзнавцям, бібліографам. Фактологічно-інформаційного висвітлення в наукових, енциклопедичних, довідкових матеріалах потребує низка культурних акцій, як-от: відкриття 1993 року в Ніжині пам'ятника М. Заньковецькій; присвоєння 2000 року її імені закладу освіти; щорічне проведення (з 2004 р.) Всеукраїнського, а з 2011 року – Міжнародного, театрального фестивалю жіночої творчості імені Марії Заньковецької. Ці факти посилюють значимість дослідження різножанрової професійної діяльності видатної актриси в єдиному соціокультурному просторі України. Зокрема, наголошено на її ролі у формуванні мистецького життя Ніжина, що стало окремою сторінкою досліджень авторки цієї статті, наукові пошуки якої щільно пов'язані з вивченням культури Ніжинщини.

Привертають увагу численні історіографічні публікації про постать М. Заньковецької, представлені нами у двох періодах: кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.; друга половина ХХ – початок ХХІ ст. Джерелознавчу базу першого етапу становлять архівні матеріали, енциклопедичні видання, публікації довідкового характеру, газетно-журнальна періодика (відгуки, рецензії) 1880 – 1930 років. Перша з'явилася 1882 року в газеті «Зоря», в рік початку діяльності М. Заньковецької на професійній сцені. Наступні друкувалися в українській та російській періодиці доволі стабільно – як доказ уваги, прояв любові глядачів-аматорів та професіоналів до акторської гри виконавиці. Вже 1894 року, з нагоди першого десятиріччя сценічної діяльності М. Заньковецької, її ім'я було вміщено до «Енциклопедичного словника» (видавництва Санкт-Петербурга), а 1901 року – до «Словника сценічних діячів». Численні публікації того періоду свідчили про активну діяльність української театральної трупи за участю М. Заньковецької в містах України (Київ, Ніжин, Одеса, Чернігів, Харків, Єлісаветград), Росії (Москва, Санкт-Петербург), Литви, Латвії, Грузії.

Важливу фактологічно-документальну інформацію про діяльність українського пересувного театру за участю М. Заньковецької на початку ХХ ст. містять «Мистецькі спомини» відомого ніжинського музиканта-педагога, диригента, краєзнавця Ф. Про-

ценка [7]. У цій праці увага сфокусована на ніжинському періоді, який за насиченістю був одним із головних, поряд із київським, у творчому житті актриси. Так, саме М. Заньковецькій у 1908–1916 роках судилося стати продовжувачем музично-театральних традицій гімназистів-студентів у стінах Інституту народної освіти – колишній Гімназії вищих наук, де грали у виставах учнівського театру М. Гоголь, В. Забіла, К. Базилі, що сприяло музично-естетичному вихованню, формуванню духовності, морально-етичних засад. Показово пророчим у контексті духовних джерел творчості М. Заньковецької став вислів М. Гоголя: «Театр – це така кафедра, з якої можна багато сказати світу добра» [1, с. 20]. Своім складним особистим, але щасливим творчим життям актриса ніби ствердила правильність думки письменника, розвинула її шляхом формування таких чинників національної культури України, як природовідповідність, культуровідповідність, спадкоємність традицій.

Друга частина історіографічних праць про постать М. Заньковецької охоплює період 50-х років ХХ – початок ХХІ ст. і знаменується появою першої монографії, низкою альманахів, науково-популярних збірників, посібників, традиційно численною газетно-журнальною періодикою, що представляють змістовну фактологічно-інформаційну базу даних про життєвий шлях, театральне, сценічно-акторське мистецтво «універсальної» актриси музично-драматичного театру, яка з однаковим успіхом грала в різножанрових виставах, створювала комедійні та трагедійні образи, блискуче грала в опереті, чарівно співала, чудово танцювала, майстерно декламувала.

Серед найбільш показових привертає увагу дослідження доктора філологічних наук, професора Ніжинської вищої школи Г. Самойленка про життєвий шлях, театральну діяльність М. Заньковецької [5]. Науковці (зокрема, К. Шевакова) уперше презентують маловідомі факти про вокальний талант М. Заньковецької, яким був просто зачарований поет М. Рильський: «Хто хоч раз чув її спів... завжди овіяний чарами народної пісенної манери, той ніколи цього не забуде».

Музичний хист М. Заньковецької-вокалістки розквітнув у результаті навчання упродовж трьох із половиною років у Петербурзькій консерваторії (1878–1880 рр.), а потім – Гельсінській (1880–1882 рр.). Її вокальний талант проявився ще з дитинства, коли вона залюбки слухала пісні у виконанні няні Сухондиці і співала сама. Марія чула церковний спів, народні ліричні, жартівливі, танцювальні пісні від батька – К. Адасовського, а також від родича з Чернігова, відомого фольклориста і актора О. Марковича. Її музичній освіті також сприяли роки навчання у приватному училищі пані Шоу в Ніжині, а згодом – у Чернігівському пансіоні пані Косовської. Там значної уваги надавали грі на фортепіано, співу, танцям. Через деякий час М. Заньковецька залюбки грала на роялі в чотири руки з подругою Н. Богомолець-Лазурською в Ніжині, співала під акомпанемент М. Лисенка в Києві, який із нагоди її ювілею 1908 року присвятив акторці марш-туш, а композитор П. Козицький до 40-річчя її творчої діяльності написав кантату на вірші П. Тичини.

Роки навчання у класі вокалу професора Я. Гржималі визначили формування репертуару М. Заньковецької, до якого входили партії з опер «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського, «Наталка Полтавка», «Утоплена», «Чорноморці» М. Лисенка. У бібліотеці актриси були фортепіанні п'єси, клавіри опер «Пікова дама» П. Чайковського, «Аїда» та «Ріголетто» Дж. Верді. Вона отримала пропозицію виступати в Хельсінському оперному театрі. Утім, розвитку кар'єри оперної співачки завадили сімейні обставини, зокрема, негативне ставлення чоловіка до вокальної кар'єри дружини, а згодом і об'єктивна причина – хвороба на дифтерію, що відбилася на якості її голосу.

За матеріалами вище вказаних монографій професора Г. Самойленка, краєзнавця В. Мандрики, ґрунтовної статті академіка й театрознавця Р. Пилипчука в «Українській музичній енциклопедії» можна визначити Київ та Ніжин як два головних міста у житті М. Заньковецької, де відбувалися важливі культуротворчі події [6, с. 348–350]. Так, перебуваючи в Києві після гастрольних поїздок, М. Заньковецька знаходила

можливість приїжджати до рідного Ніжина. Актриса сприяла постановці музично-драматичних вистав в українській секції театру Народного будинку, допомагала в якості режисера-постановника студентському театральному гурту, сама брала участь у його спектаклях. Вона була в тісних творчих контактах із Ф. Проценком. «Мій краший друг», – так зверталася до нього актриса. Із 1888 року М. Заньковецька майже щорічно приїжджала до Ніжина, проводила режисерські консультації з акторської майстерності в музично-театральній студентській студії в Інституті народної освіти. Згодом, 1906 року, вона стала ініціатором організації молодіжної театральної трупи, допомогла становленню в 1909–1910 роках аматорського театального гуртка Юхима Скорохода, актора-аматора, чоботаря за фахом, майбутньої зірки київської театральної трупи М. Садовського. Разом зі студентами в 1906 році М. Заньковецька грала у благодійних виставах І. Карпенка-Карого «Суєта», «Батькова казка». Кошти від них було передано революціонерам, засудженим на заслання. Щоправда, офіційно про таку акцію не можна було говорити, тож актриса вдалася до деяких хитрощів та звернулася до поліції із проханням дозволити дати вистави нібито на користь хворим акторам.

У 1911 році артисти драматичного гуртка, яким керувала М. Заньковецька, показали в Ніжині виставу «Безталанна» І. Карпенка-Карого. У 1912 році учасники гуртка вирішили надіслати кошти за виставу «Наймичка» І. Тобілевича на користь учнів Грецької школи. Популярність актриси в місті була надзвичайною: студенти-актори студії щиро дякували М. Заньковецькій за її гру та сценічно-акторську науку. Зачаровані грою землячки, вони прагнули після вистави нести її додому на руках. Одного разу, як згадувала вчителька К. Герасименко-Булига, студенти, схвилювані геніальною грою актриси, випрягли з карети коней і замість них самі повезли її додому [7, с. 13]. Не тільки як учасниця спектаклів та режисер-постановник, а й як наставниця артистів-аматорів М. Заньковецька опікувалася професійним зростанням талановитих земляків. Так, 1918 року вона запросила до Київської театральної трупи М. Садовського ніжинських акторів-аматорів Дмитра Грудину (1893–1937), Марію Малиш-Федорець (Мартинюк) (1885–1960), Єлизавету Островерхову (Хуторну) (1886–1980). На запрошення Ф. Проценка М. Заньковецька керувала в Ніжинському народному театрі українською секцією, про яку 1922 року він писав: «Інтерес глядачів до українських вистав був великий – ми постійно мали аншлаги» [7, с. 26]. Того ж року в Ніжині на користь заснованої Д. Грудиною студії імені М. Заньковецької дала благодійний концерт українська співачка Марія Шекун-Коломійченко, яка деякий час мешкала в Ніжині разом із чоловіком.

Зростання уваги дослідників-науковців та публіцистів до багаторічної сценічно-виконавської, суспільно-громадської, благодійницької діяльності М. Заньковецької на зламі ХХ–ХХІ ст. стверджує думку про особливу культурно-мистецьку й суспільно-громадську значимість акторки в розвитку національних музичних, театральних традицій. Для прикладу, основні психологічні особливості акторської творчості М. Заньковецької (зокрема, її метод дедукції, сугестивно-гіпнотичний вплив на глядача) розкрив київський театральний критик В. Корнійчук у дослідженні-есе «Ave, Maria!». Праця, в основі якої лежить дипломна робота 1970-х років, оновлена й видана 2004 року з нагоди 150-річчя актриси, свідчить про новий напрям у висвітленні її мистецького хисту. Книга містить сім унікальних світлин психологічних етюдів М. Заньковецької до книги Ч. Дарвіна, як-от: «Тихе божевілля», «Душа моя скоробить смертельно», «Повідомлення про смерть сина», «Скорбота», «Несамовитість», а також уперше надруковані «В образі Ісуса Христа», «Стан тихого божевілля», що зроблені в 1887 році фотографом П. П'ясецьким [2, с. 37].

Серед новітніх видань – вищевказаний бібліографічний покажчик «Марія Заньковецька – геній української сцени», підготовлений 2014 року на пошану пам'яті (з нагоди 160-річчя) видатної землячки працівниками інформаційно-бібліографічного відділу Бібліотеки імені академіка М. О. Лавровського Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (далі – НДУ) [3]. Джерела покажчика, зібрані

у фондах цієї бібліотеки, містять 228 (!) різножанрових публікацій, як-от: документальні, енциклопедичні, довідникові, наукові, а також газетно-журнальна періодика 1894–2014 років. Цей покажчик слугує важливим джерелом для відтворення цілісної картини мистецької діяльності М. Заньковецької, що сприятиме пізнанню соціального досвіду нації, історико-культурної пам'яті українського народу. Про це свідчить значна кількість мистецьких заходів, проведених у 2014 році з нагоди 160-річчя від дня її народження на державному, регіональному, місцевому рівнях: X ювілейний музично-театральний фестиваль у Ніжинському академічному українському драматичному театрі імені М. Коцюбинського (в якому взяли участь театральні трупи з Києва, Львова, Черкас, Херсону, Чернігова); численні урочистості на малій батьківщині актриси в с. Заньки Ніжинського району Чернігівської області.

У наш час яскравим прикладом ушанування і популяризації імені М. Заньковецької слугує навчально-освітня та культурно-мистецька діяльність педагогічного і студентського складу Ніжинського училища культури і мистецтв (далі – НУКіМ), у якому 27 березня 2000 року відбулася важлива мистецька подія. За Постановою № 558 Кабінету Міністрів України навчальному закладу було присвоєно ім'я Марії Заньковецької. Як зазначила у промові директор Училища, заслужений працівник культури України Л. Єрмольченко, «подія дуже значима, оскільки ми єдиний спеціальний навчальний заклад культури і мистецтв в Україні, удостоєний великої честі носити ім'я славетної землячки, гідно продовжувати її музично-сценічні традиції у студентській мистецько-освітній творчості». Підтвердженням думки є вистави, концертні виступи студентів поновленої в 1986 році спеціалізації «режисура» циклової комісії «Видовищно-театралізовані заходи» (попередня діяла упродовж 1947–1961 рр.). Її очолює Г. Кашковська – педагог, акторка Ніжинського театру, дипломант Всеукраїнського конкурсу виконавців художнього слова ім. Лесі Українки (2007), сценарист, режисер-постановник творчих заходів у НУКіМ. Для прикладу – в жовтні 2014 року з нагоди 160-річчя від дня народження актриси студенти за сценарієм Г. Кашковської показали прем'єру літературно-музичної композиції «Перша народна артистка України Марія Заньковецька», де вони зіграли ролі 18 персонажів, у тому числі, маленької, юної та дорослої Марії. Доброю традицією студентства НУКіМ стали прибирання у Сквері ім. М. Заньковецької, покладання квітів у святкові дні до пам'ятника славетній землячці.

Підтвердженням значущості постаті М. Заньковецької в сучасній культурі України є Міжнародний театральний фестиваль жіночої творчості імені Марії Заньковецької, який щорічно, з 2004 року, проводиться на сцені Ніжинського академічного українського драматичного театру імені М. Коцюбинського за підтримки Чернігівської обласної державної адміністрації, виконавчого комітету Ніжинської міської ради. Упродовж першого десятиріччя Фестивалю його постійними учасниками були Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка (м. Київ), Національний академічний український драматичний театр імені Марії Заньковецької (м. Львів), Херсонський обласний академічний музично-драматичний театр ім. М. Куліша, Київський академічний Молодий театр, Житомирський академічний український музично-драматичний театр імені Івана Кочерги, Дніпропетровський академічний український музично-драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка, Чернігівський молодіжний театр, Чернігівський обласний академічний український музично-драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка, Кіровоградський академічний обласний український музично-драматичний театр ім. М. Л. Кропивницького, Ніжинський академічний український драматичний театр імені М. Коцюбинського, Харківський театр «Post Scriptum». Художній керівник Львівського театру імені Марії Заньковецької, народний артист України Ф. Стригун висловив думку про те, що саме фестиваль надає змогу побачити під час вистав процес народження яскравих акторських талантів, прикладом для яких є геній видатної актриси. За словами генерального директора Ніжинського театру, ініціатора й голови оргкомітету фестивалю, заслуженого працівника культури

України Ю. Муквича, «збулася мрія Марія Заньковецької про становлення Ніжина як міста культурного, театрального». На думку критиків, нині колектив має всі підстави вважатися театром великого творчого потенціалу, актори якого самовіддано, на високому художньому рівні працюють в сучасних різножанрових театральних виставах під час концертної, гастрольної діяльності по всій території України.

Таким чином, постать М. Заньковецької органічно вписується в сучасний загальнонаціональний простір, що зумовлює можливість системно-комплексного осмислення мистецької спадщини сьогодення України. У процесі мистецьких рефлексій акторки висвітлюється соціокультурна сутність її творчості як сукупності театральних сценічної, режисерської, музичної, концертно-виконавської, громадської та благодійної діяльності. Працездатність, постійне самовдосконалення, національно-патріотичний світогляд у поєднанні з психологією акторських здібностей, психотехнікою актриси становили основу її творчого арсеналу, який значно вплинув на формування традицій українського національного театру. Унікальний, неповторний і самобутній акторський хист М. Заньковецької став підґрунтям для презентації нашими сучасниками нових пошуків і творчих здобутків у музично-театральному просторі на ниві розвитку театрального мистецтва України на зламі ХХ–ХХІ століть.

1. *Варнеке Б. В.* Гоголь и театр / Б. В. Варнеке. – Варшава : Типография Варшавского учебного округа, 1909. – С. 20.
2. *Корнійчук В.* Ave, Maria! або Психологічні особливості акторської творчості Марії Заньковецької. Театрознавче дослідження-есе / В. Корнійчук. – Ніжин, 2004. – 37 с., іл.
3. Марія Заньковецька – геній української сцени: до 160-річчя від дня народження провідної української актриси : бібліографічний покажчик / Ніжинський державний університет ім. М. Гоголя, Бібліотека ім. акад. М. О. Лавровського ; упоряд. В. І. Манжай, Н. В. Мухомодєєва ; вступ. ст. Г. В. Самойленка. – Ніжин : Видавництво НДУ, 2014. – 33 с.
4. *Самойленко Г. В.* Марія Заньковецька і Поліський край [Текст] / Г. В. Самойленко ; Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя. – Ніжин : НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. – 159 с. – Бібліогр.: С. 152–158.
5. *Самойленко Г. В.* Марія Заньковецька і Ніжин [Текст] / Г. В. Самойленко // Театри і актори Північного Лівобережжя України. – Ніжин, 2010. – 302 с.
6. *Пилипчук Р. Я.* М. Заньковецька / Ростислав Ярославович Пилипчук // Українська музична енциклопедія. – Київ, 2008. – Т. 2. – С. 346–348.
7. *Проценко Ф. Д.* М. К. Заньковецька і Ніжин [Текст] / Федір Проценко // Мистецькі спомини. 1880–1930. – Ніжин, 1993. – 47 с.

SUMMARY

The name of Mariya Kostiantynivna Zankovetska is famous in modern Ukrainian culture and art. At the turn of XIX–XX centuries the talent admirers in the cities of Ukraine, Russia, Georgia have been charmed with her brilliant diverse stage characters. She has attracted with the sacrifice of her own life for the development of Ukrainian national theatre, that is considered to be impossible in the Russian Empire cultural policy. She has praised the figure of Ukrainian woman-mother, a worker, its mental and moral beauty, represented in many performances of Ukrainian writers in the turn of XIX–XX centuries with her talent of the actress transformation.

Culture creation forms of Mariya Zankovetska have been reflected in the context of dialectical cooperation of national, singular, personal phenomena. They have determined the essence of actress world outlook, life principles. Her culture creation is a psychological necessity of the person to form and develop national stage, theatre, musical traditions for further Ukrainian generations by the way of introspections in actress acting, stage director work and patriotic aspirations.

Mariya Zankovetska figure is organically integrated into modern national expanse that proposes an opportunity of complex comprehension of modern Ukraine creative heritage.

Keywords: Mariya Zankovetska, Ukrainian theatre, culture creation, introspections.